

**Universitat de les
Illes Balears**

TÍTOL: DIMENSIONS CULTURALS DEL TREBALL EN LES SOCIETATS OCCIDENTALS

NOM AUTOR: SCHNABEL FONT, ANNA

DNI AUTOR: 46970383J

NOM TUTOR: MIQUEL NOVAJRA, ALEJANDRO

Memòria del Treball de Final de Grau

ESTUDIS DE GRAU DE FILOSOFIA

PARAULES CLAU: TREBALL, CAPITALISME, GÈNERE.

de la

UNIVERSITAT DE LES ILLES BALEARS

Curs Acadèmic 2014-2015

Cas de no autoritzar l'accés públic al TFG, marki la següent casella:

ÍNDIX

1. Introducció	p. 3
2. La definició del treball	p. 3
2.1. Modes de producció	p. 5
3. El treball a les societats modernes occidentals	p. 6
3.1. El treball en el capitalisme	p. 7
3.1.1. La teoria del valor	p. 8
3.1.2. La plusvàlua	p. 9
3.1.3. El capitalisme global i el treball flexible	p. 11
3.1.4. L'alienació	p. 13
3.2. El gènere en els actuals contextos de treball	p. 15
3.2.1. La dona a casa	p. 16
3.2.2. La feminització d'alguns àmbits productius	p. 18
3.2.3. La inferiorització del treball femení	p. 19
3.2.4. La doble jornada laboral	p. 20
3.2.5. Dones migrants	p. 20
4. El cas de les cambres de pisos a l'Estat espanyol i Mallorca	p. 21
4.1. Explotació de les cambres de pisos	p. 21
4.2. El gènere en el sector hotelier	p. 23
4.3. Treballar a base de pastilles	p. 24
4.4. Artesanes atribolades	p. 24
5. Conclusió	p. 25
6. Bibliografia	p. 28

1. INTRODUCCIÓ

Les definicions aparentment objectives del concepte de treball, inevitablement generades en el sí d'una cultura, difícilment poden aplicar-se universalment sense cometre errors metodològics. Una vegada identificats els perills, que es posen en evidència en introduir en la reflexió la diversitat contextual i històrica, es parteix de la defensa d'una perspectiva materialista en l'anàlisi de la situació real del treball en les diferents formacions socials. A continuació, la recerca s'endinsa en les societats modernes occidentals així com en la qüestió del gènere com a element ideològic que estructura i contribueix a la reproducció de la divisió social del treball en funció del sexe, al mateix temps que feminitza algunes activitats dels processos productius. Finalment, utilitzant com a exemple el cas de les cambres de pisos estudiat per Ernest Cañada, es demostra que l'anàlisi teòrica anterior s'aplica fàcilment en la pràctica.

Aquesta recerca sobre les *dimensions culturals del treball* s'emmarca en una perspectiva filosòfica estretament vinculada a l'Antropologia, és a dir, a l'estudi de l'home en la seva historicitat. Però si bé s'ha definit "cultura" de maneres diverses i moltes d'aquestes han posat especial èmfasi en "el coneixement, creences, art, moral, llei, costum i totes les demés capacitats i hàbits adquirits per l'home en quant a membre d'una societat"¹, aquí es manté una concepció en certa manera oposada a aquesta: la cultura, així definida, és només una part del tot, és sols l'efecte de causes materials que, a més, són intel·ligibles i reals, i que alhora són determinants en la construcció de l'univers moral i conceptual en el que resideix l'ésser humà concret.

2. LA DEFINICIÓ DEL "TREBALL"

Dos dels diccionaris² que s'utilitzen freqüentment tant en l'àmbit acadèmic com en la vida quotidiana i que, per tant, es considera que reflecteixen el coneixement legítim, defineixen així el "treball":

- (1) [lèxic comú] Acció de treballar, esforç sostingut. Un treball físic, intel·lectual.
- (2) [lèxic comú] Ocupació retribuïda.
- (3) [Sociologia] Activitat conscient de l'home orientada a obtenir béns o mitjans per a satisfer les seves necessitats transformant la natura que l'envolta.

Segurament Jacques Bidet pensava en una definició semblant a la primera accepció en escriure que el treball "és, com el llenguatge, una categoria antropològica general, sense la qual no es poden concebre ni el procés d'humanització ni l'especificitat de l'home"³. Definit com a (1) *esforç sostingut*, el treball, està

¹ Tylor, E. B., *Primitive Culture*; citat a Moreno Navarro, I. (2007), p. 4.

² <http://www.rae.es/>, <http://dlc.iec.cat/> [16/4/2015].

³ Bidet, J. (1990), *Politis* 7; citat a Miquel Novajra, A. (2002), p. 182.

clar, és una categoria universal. Ara bé, una definició tant elemental com (2) *ocupació retribuïda*, no té cap sentit pels indis Kwakiutl⁴, els habitants de la costa nord-oest de Nordamèrica. En aquesta societat els grups de parentiu dels diferents poblats tendeixen a acumular determinats productes, i quan el dirigent del procés considera que ja s'ha emmagatzemat prou, se celebra el *potlach*, una gran festivitat. En aquesta es conviden els grups del màxim nombre de poblats per a distribuir aquests béns o, en ocasions, fins i tot per a destruir-ne públicament una part. Aquest fenomen no pot interpretar-se segons una concepció occidental i moderna del treball. Segons Maurice Godelier⁵, aquesta conducta ha de ser contextualitzada en una “economia del do”, on del treball no s'espera obtenir una retribució, sinó més aviat la reproducció de relacions socials basades en la obligació de *reciprocitat*.

Així mateix, també existeix una significativa variació històrica en el nord occidental respecte el paper del treball. Els ciutadans de la Grècia clàssica, per exemple, dedicaven la major part del temps a activitats que no s'orientaven a (3) *obtenir béns o mitjans per a satisfer les seves necessitats*. L'esforç productiu era propi dels metecs i els esclaus, i precisament per aquesta raó aquests no eren reconeguts com a ciutadans. No obstant, la doctrina judeocristiana medievalista va conferir al treball un valor moral positiu, des d'aleshores vinculat a la utilitat comuna. Però no és fins la Revolució Francesa i el triomf de la burgesia que el treball es declara –i així consta a la Constitució del 1793– com a capacitat de la que l'individu disposa lliurement i, per tant, com a símbol de l'autonomia del nou home, tal i com ho considerarà ja un segle abans John Locke:

[...] cada hombre tiene la propiedad de su propia persona. Nadie, fuera de él mismo, tiene derecho alguno sobre ella. Podemos también afirmar que el esfuerzo de su cuerpo y la obra de sus manos son también auténticamente suyos. (Locke, J., *Ensayo sobre el gobierno civil*, p. 23)

Si bé els antics consideraven que era lliure aquell qui vivia emancipat de tota activitat productiva, la Il·lustració proclama que la llibertat consisteix, precisament, en utilitzar l'esforç del propi cos i de les pròpies mans per a “guanyar-se la vida”, conquistar la individualitat i objectivar-se en el món.

En efecte, cal tenir en compte que la funció de l'activitat productiva, la seva separació o inclusió en altres relacions, la seva significació central o perifèrica, l'assignació de persones a les tasques productives i la distribució dels seus fruits varia de manera essencial en l'espai i el temps. No obstant, des dels inicis del capitalisme, un error comú de molts filòsofs, igual que dels col·litzadors, i fins i tot d'alguns antropòlegs, consisteix en percebre els éssers humans com a individus optimitzadors per naturalesa, sempre abocats a la obligació d'escollir entre possibles intercanvis comptant amb uns recursos finits. En

⁴ Boas, F. (1910).

⁵ Godelier, M. (1999), *El enigma del don*; citat a Miquel Novajra, A. (2002), p. 194.

definitiva, l'atribució dels impulsos de l'*homo oeconomicus* a tota la humanitat és una “trampa ideològica” que la ciència ha d'evitar.

2.1. MODES DE PRODUCCIÓ

El materialisme cultural de Marvin Harris⁶ parteix de la idea que el pensament i el comportament humà estan determinats per constriccions que provenen de la necessitat de, per una banda, produir aliments, abric, útils i màquines i, per l'altra, de reproduir les poblacions humanes dins dels límits fixats per la biologia i el medi ambient. Així mateix, també fonamenta el seu model d'anàlisi en la suposició que les societats –i, per tant, els individus- s'autoconstrueixen produint els propis mitjans materials de vida. Harris reconeix el seu antecedent més directe en Karl Marx i en la tesi de que és la producció el que constitueix el procés fonamental que genera l'estructura de les societats:

El conjunto de estas relaciones de producción constituye la estructura económica de la sociedad, la base real, sobre la que se eleva la superestructura jurídica y política y a la que corresponden formas sociales determinadas de conciencia. El modo de producción de la vida material condiciona el proceso de vida social política e intelectual en general. No es la conciencia de los hombres la que determina la realidad; por el contrario, la realidad social es la que determina su conciencia. (Marx, K., Prefacio a la *Contribución a la crítica de la economía política*, p. 37)

Encara que, per a Harris, cal parlar no de dos estrats sinó de tres:

- (I) La *infraestructura* o *nivell tecno-econòmic*, que inclou els *modes de producció*, constituïts per les tecnologies i pràctiques utilitzades per a desenvolupar o limitar la producció de necessitats bàsiques, d'acord amb les possibilitats tecnològiques i les circumstàncies del medi físic. També inclou els *modes de reproducció*, que constitueixen les tecnologies i mitjans que s'utilitzen per augmentar o limitar la població.
- (II) L'esforç col·lectiu en la organització de les tasques reproductives, així com en les productives i en l'ús dels instruments de subsistència, protecció i defensa, pot implicar a persones concretes situades en diferents posicions, cosa que crearia el marc per a les relacions específiques entre els participants del procés⁷. L'*estructura* o *nivell socio-polític* inclou aquestes relacions socials i, per tant, l'economia domèstica i pública que organitza la *infraestructura*.
- (III) La *superestructura* o *nivell ideològic* inclou la producció ideàtica cultural –coneixements, creences, valors, lleis, costums- en que una formació social troba la seva interpretació.

No obstant, convé apuntar que el sistema de Harris col·loca al centre de l'atenció la conducta i les actituds d'una formació social, l'àmbit d'allò que les persones fan –“descripció *etic*”-, però sense tenir

⁶ Harris, M. (1982).

⁷ Narotzky, S. (2004), p. 74.

massa en compte el que les persones pensen que fan –“descripció *emic*”. I aquesta és una limitació important de la proposta d’aquest autor: desestimar allò cultural des d’una perspectiva interna i compartida pels propis subjectes. A diferència de Harris, per a Godelier:

En toda relación social existe una parte ideal que aparece a la vez como una de las condiciones propias del nacimiento y la reproducción de esa relación y como su esquema de organización interna, como una parte de su armadura, como la parte de esa relación que existe en el pensamiento y que, por eso mismo, forma parte del pensamiento. (Godelier, M., *El enigma del don*)⁸

D’aquesta manera, tota acció intencional necessita realitzar-se recurrent a “realitats ideades” que deriven de les relacions materials. Per això els individus poden mantenir relacions fictícies amb les seves condicions d’existència i, per tant, amb un mateix i amb els altres. El món no és sentit i interpretat merament en base al nivell infraestructural, sinó que és també explicat a través del filtre de les relacions socials i de la interpretació d’aquests. A més, el sistema ideològic és una condició de pes per a que tota relació social es mantingui relativament estable i es reproduïxi en el temps.

En aquest model compost, encara que el paper determinant està a càrreg del nivell tecno-econòmic del qual deriven els sistemes socials i els ideològics, els diferents estrats interactuen i s’influeixen entre sí, en un procés dialèctic incessant entre allò material i allò ideal. Conseqüentment, sense perdre de vista el “principi del determinisme infraestructural”, cal posar al centre d’atenció el conjunt d’aquests tres nivells, el que aquí considerarem, seguint a Moreno Navarro, el que constitueix la “cultura” en sentit estricte⁹.¹⁰

3. EL TREBALL A LES SOCIETATS MODERNES OCCIDENTALS

En les societats occidentals, el treball és la relació social per excel·lència, és fonamental en l’estudi de l’home perquè condiciona profundament la seva identitat: determina l’entorn físic, l’ús del temps, la posició i la vida social i política, l’alimentació, la salut, els moviments físics, relacionals i simbòlics, la vida quotidiana i la realitat construïda, reproduïda i interioritzada. Com escriu Dominique Méda¹¹, el treball en les societats desenvolupades esdevé una “relació social total”, una necessitat per a sobreviure, però també

⁸ Citat a Miquel Novajra, A. (2002), pp. 203-204.

⁹ Moreno Navarro, I. (2007), p. 130.

¹⁰ Caldria tenir en compte que a nivell de les formacions socials concretes la complexitat augmenta. Per una banda, generalment es combinen dos o més modes de producció i la relació entre aquests és asimètrica i canviant i, per altra banda, un dels tres subsistemes se sol presentar com a dominant. Per això, en certes societats no industrialitzades, amb menor densitat poblacional i articulades entorn a relacions que no són explícitament econòmiques no necessàriament constitueix l’activitat productiva l’element de més pes en el desenvolupament de les pròpies condicions d’existència, encara que sigui l’estructura econòmica, en última instància, la que sempre determini tant l’estructura global com quin dels nivells és el dominant. (Loc. cit.)

¹¹ Méda, D. (1998); citat a Miquel Novajra, A. (2000), p. 186.

per a *ser*, ja que es converteix en el mecanisme primordial de socialització i enculturació, en l'element bàsic que produeix relacions morals, institueix vincles socials i integra –o margina- els habitants de la comunitat.

Una anàlisi del treball ha de tenir en compte el mode de producció en el qual té lloc, així com les relacions socio-polítiques i les idees i els discursos que hi estan implicats. En les societats modernes occidentals, el treball es produeix en una “economia de mercat”, concepte que s'aplica a les organitzacions socials on la lògica mercantil és la institució que integra l'economia d'una manera més o menys dominant¹². En l'economia de mercat capitalista, el treball esdevé “treball assalariat” i ocupa un espai central en la constitució, el desenvolupament i la reproducció socials.

3.1. EL TREBALL EN EL CAPITALISME

Segons Ernest Mandel¹³, a partir de la revolució neolítica es feu possible la formació de reserves de queviures, al mateix temps que es facilità el desenvolupament d'una “divisió econòmica del treball”, una especialització de les activitats que incrementà la productivitat de l'esforç humà i que contribuí a la solidaritat i cohesió grupals. Mentre l'excedent és petit no s'arriba a alterar l'estructura igualitària de les comunitats ni el seu autogovern. No es creen les condicions per a l'aparició de la desigualtat social fins que algú o alguns comencen a concentrar els excedents en determinats espais, podent així decidir alimentar més a uns que als altres. Quan això passa, la producció social deixa de repartir-se equitativament i l'excedent és acaparat pels posseïdors, que oprimeixen als productors per a poder mantenir aquest ordre. D'aquesta manera, la “divisió social del treball” completa la “divisió econòmica del treball”, que es consolida amb l'apropiació dels mitjans de producció –eines, matèries primeres i mitjans de vida- per part dels opressors.

Fent un salt en el temps, durant el declivi del feudalisme l'expulsió dels camperols de les terres senyorials, la destrucció dels gremis medievals de l'artesanat i l'apropiació privada de les terres provocaren la separació dels productors i dels seus mitjans de treball. Així mateix, la riquesa que havia anat acumulant la burgesia industrial moderna va permetre la formació d'una classe que monopolitzava aquests mitjans de producció, que des de la revolució industrial havien esdevingut tant cars que només els propietaris de capitals considerables podien obtenir-los. Es consolidava, d'aquesta manera, una nova forma de desigualtat social.

¹² Narotzky, S. (2004), p. 83.

¹³ Mandel, E. (1975), pp. 7-36.

3.1.1. La teoria del valor

En aquest context es desplega l'economia de mercat capitalista, en la que la lògica mercantil pren tanta importància que compradors i venedors comencen a dependre de l'intercanvi per a sobreviure. Aquest intercanvi es fonamenta en l'atribució d'un valor a les coses, ja que els béns que s'intercanvien han de ser comparables i la taxa d'equivalència ha de ser acceptada per les parts que realitzen la transacció.

Adam Smith i, posteriorment, David Ricardo consideraven que, si bé el diner és sols el valor nominal, és el treball allò que determina el valor relatiu o d'intercanvi dels productes:

[...] el valor de cualquier producto para la persona que lo posee, y que no tiene intención de utilizarlo ni consumirlo sino de intercambiarlo por otras mercancías, es igual a la cantidad de trabajo que le permite adquirir o controlar. Así, el trabajo es la verdadera medida del valor de cambio de todas las mercancías. (A. Smith, 1982)¹⁴

No obstant, Marx descobreix que si bé el treball és font de valor, no conté en sí mateix valor i que el salari no és el preu del “treball” sinó que és el de la part de la “força de treball” que es considera necessària per a la seva reproducció. És a dir, que si per a Smith el “valor d'ús” de totes les mercaderies o productes de treball podia ser directament abstret en l'intercanvi, per a Marx únicament a través de l'intercanvi s'igualen en quant a “valors d'intercanvi” les diferents mercaderies i, per tant, s'homogeneïtzen les diferents tipologies de treball invertides en elles, passant per alt que l'autèntica vàlua de les coses és relativa, variable i personal. Per a Marx, únicament si s'igualava la totalitat del treball en la societat aquest passa a ser treball social abstracte i una mesura de valor d'intercanvi. Per tant, allò que determina la magnitud del valor de qualsevol article no és solament el temps de treball –i, per tant, el preu original amb el que es compren i venen totes les coses–, sinó el “temps de treball socialment necessari” per a la seva producció.

En la teoria de Marx és crucial la distinció que realitza entre “treball” i “força de treball”: mentre que el “treball” constitueix la pròpia activitat vital creativa del treballador, la “força de treball” constitueix una mercaderia que s'intercanvia en el mercat, on el treballador lliure ven al propietari dels mitjans de producció el seu poder per a treballar. I el valor de la “força de treball” es determina com es determina el valor d'una mercaderia més, és a dir, per la competència entre compradors i venedors i, per tant, per la relació entre la demanda i la oferta¹⁵, i també pel “temps de treball necessari” per a la seva producció i reproducció.

¹⁴ Citat a Narotzky, S. (2004), pp. 99-100.

¹⁵ Marx, K. (1974), p. 158.

[...] ¿cuál es el coste de producción de la fuerza de trabajo? Es lo que cuesta sostener al obrero como tal obrero y educarlo para este oficio. Por tanto, cuanto menos tiempo de aprendizaje exija un trabajo, menor será el coste de producción del obrero, más bajo el precio de su trabajo, su salario. (Marx, K., *Trabajo asalariado y capital*, p. 161)

Els efectes de l'acumulació de capital també determinen les oscil·lacions del valor de la força de treball. Quan l'expansió econòmica és relativament lenta o retrocedeix, els capitalistes utilitzaran menys obrers, realitzant acomiadaments en massa si cal. L'atur creixent indica no només que la oferta de força de treball supera àmpliament la demanda¹⁶, sinó que és també el resultat de canvis en les correlacions de forces, en les legislacions o en la organització del treball.

3.1.2. La plusvàlua

Aquesta distinció entre “força de treball” –valor pagat- i “treball” –valor creat- és, precisament, allò que permet al propietari extreure una plusvàlua adicional del treballador¹⁷: en el capitalisme industrial, als productors se'ls paga un salari que només representa una part del valor que produeixen amb el seu treball i la resta és acaparada pel capitalista. Aquest diner representa no només el seu benefici, sinó també la part que haurà d'utilitzar per a millorar les instal·lacions, si vol seguir competint en el mercat. Per aquesta raó l'economia capitalista es caracteritza per l'acumulació ampliada de capital que, ja que el sistema es desequilibra sovint, és obstaculitzada una i altra vegada per períodes de recessió i crisi.

El 1858 Marx anuncià a Engels que acabava de realitzar un dels seus descobriments més importants: l'explicació de la relació entre el capital i el treball; és a dir, la demostració del procés d'“explotació” del treballador pel capitalista. Per aconseguir el màxim benefici, aquest ha d'intentar reduir al màxim la renda que l'empresa destina als treballadors. Els dos mitjans principals per a incrementar la plusvàlua són o bé la prolongació de la jornada de treball i la reducció dels salaris reals, que constitueix la reducció “absoluta” del salaris, allò que Marx anomena la “plusvàlua absoluta”; o bé l'augment de la intensitat i de la productivitat del treball que, ja que els salaris reals augmenten menys ràpidament que la productivitat, constitueix la reducció “relativa” dels salaris, allò que Marx anomena la “plusvàlua relativa”.

La recerca de la maximització del benefici per part de cada capitalista condueix a la formació d'una “taxa mitjana de benefici”. Els capitals es dirigeixen cap als sectors en els que la taxa de benefici és més elevada, cosa que té diverses conseqüències. Per una banda, es produeix la “concentració de capital”, ja que les grans empreses desplacen a les que no obtenen tants beneficis i les empreses en ruïna són finalment absorvides per empreses majors. Per l'altra banda, té lloc la progressiva socialització de

¹⁶ Mandel, E. (1975), p. 44.

¹⁷ Narotzky, S. (2004), p. 104.

l'economia: com més es desenvolupa el règim capitalista, més s'estableixen vincles duradors d'interdependència entre les empreses de totes les branques i de tots els països.

El capitalisme de lliure competència va deixant pas a la creació d'enormes monopolis que, al manufacturar la major part de la producció total, dominen els mercats. Paral·lelament, la concentració de capital també té lloc en el sistema bancari que, a través de la concessió de crèdit a les empreses, acaben intervenint i dominant el terreny industrial. En aquest nou escenari, la competència comença a buscar nous camps d'inversió on exportar capital amb l'objectiu de trobar el valor afegit que s'ha anat perdent al món occidental: la creació de plusvàlua que només pot produir l'explotació de la mà d'obra. Al produir-se això en els països allunyats dels centres de l'economia occidental –els països subdesenvolupats d'Àsia, Àfrica i Amèrica Llatina- existeix una liberalització de les qüestions ètiques, per una banda, i de les qüestions legals, per l'altra¹⁸. La “divisió mundial del treball” basada en l'intercanvi de productes manufacturats de les metròpolis contra matèries primeres procedents de les colònies desemboca en un intercanvi desigual, mitjançant el qual els països pobres intercanvien quantitats de treball superiors respecte les quantitats de treball dels països metropolitans. Aquestes zones proliferen i es reproduïxen també dins d'Europa. No obstant, les zones de vulnerabilitat social, que cada vegada generen més risc i més ocupacions precaritzades, no posseeixen cap hegemonia en l'ordre econòmic ni capacitat de decisió. Ben al contrari, lluny de ser producte d'una postulada lliure autoregulació del mercat, són les lleis les que reforçen la subordinació d'aquestes i la conseqüent segmentació del treball.

Una part important de la migració de persones pot ser concebuda com la circulació de persones considerades com a contenidors de “força de treball”. Més encara, la mobilitat de les persones treballadores suposa la circulació de diferents valors dels costos de producció presents en diferents contextos socials i polítics. Per exemple, es trasllada de la perifèria econòmica al centre una àmplia oferta d'habilitats a baixos preus i que ben sovint són contractades per a activitats que comporten un fort deteriorament de la salut¹⁹.

3.1.3. El capitalisme global i el treball flexible

Després de la Segona Guerra Mundial, Europa experimenta un canvi en la forma de la seva estructura socioproductiva degut, principalment, a l'explosió d'un desenvolupament industrial important. El model de producció “taylorista-fordista” es basa en la fabricació en sèrie de mercaderies estandaritzades

¹⁸ Sotomayor Morales, E. M. (2009), p. 122.

¹⁹ Bueno Castellano, C. (2009), p. 26.

per al consum massiu i en l'aparent transferència d'una part de la plusvàlua als treballadors –en realitat, un suport tàcit a la “realització del benefici”–, amb el consegüent consentiment en el “pacte social”. A més, l'Estat regula els desequilibris del mercat i habilita canvis i millores en les polítiques socials, facilitant la integració dels assalariats al sistema, on troben un reconeixement en quant a consumidors. Aquesta època es caracteritza per un increment accelerat de la millora de les condicions de vida dels ciutadans que dona lloc als Estats del Benestar. Però la celebració és curta, ja que el model anterior presenta símptomes de caducitat per a continuar propiciant l'increment exponencial de la productivitat en arribar la crisi de 1973, que obliga a invertir les anteriors polítiques socials.

A conseqüència d'aquests canvis, té lloc la globalització de l'economia i la “flexibilització” del mercat de treball, acompanyada del desplegament de les tecnologies informàtiques i de la comunicació i la producció de serveis cada vegada més ajustades a les necessitats del consumidor. Les tècniques del sector productiu s'intenten adaptar al nou ordre; per començar, s'apliquen constantment innovacions tecnològiques de cicle cada vegada més curt. Les empreses fins i tot substitueixen o minimitzen l'objectiu d'aconseguir la major eficiència productiva pel d'obtenir a curt termini la màxima rentabilitat financera. Per altra banda, es procedeix a un retall de costos salarials mitjançant ja no només la desterritorialització sinó també la subcontractació, és a dir, la descentralització de les unitats productives –algunes unipersonals–, la destrucció dels llocs de treball que tenen salaris i condicions considerats excessius i la informalització d'un nombre creixent de baules de la cadena dels processos productius. La plasticitat d'aquestes xarxes permet aplicar contínues reestructuracions per abaratir costos i els llocs de treball cada vegada són més precaris i més temporals.

Aquests canvis comporten l'emergència d'un nou “quadre ideològic” que inclou la prioritat de la competitivitat en l'ordre mundial, el pensament que la causa del mal funcionament econòmic radica en l'alt preu de la mà d'obra i que és necessari controlar aquesta per a fer emergir tota la força de l'economia mundial²⁰, tot plegat amb la finalitat de recomposar el procés d'acumulació capitalista per sobre de tot, a nivell supranacional, planetari, liberalitzant al màxim l'economia. Així mateix, la nova “filosofia d'empresa” justifica l'eliminació dels temps morts, la valoració del rendiment i l'excel·lència individual, el foment de la competència dins de l'empresa, de l'esperit d'iniciativa i exigència de polivalència i d'implicació personal i “autorreflexiva” als treballadors. Si bé s'extenen les estructures jeràrquiques horitzontals, si els treballadors volen mantenir el seus llocs de feina els convé saber que la seva implicació

²⁰ Rifkin, J. (1996); citat per Sotomayor Morales, E. B. (2009), p. 121.

en el producte de l'empresa és la seva participació en la capacitat de competitivitat d'aquesta²¹. La “mà d'obra” ha anat recuperant part d'aquella *episteme* a les que l'obrer renunciava en la cadena de muntatge, però no en termes d'experiència o de saviesa sinó d'eficàcia. Encara més, sovint s'exigeix disponibilitat permanent per a canvis d'horaris i mobilitat funcional i geogràfica, alhora que descendeix la valoració de l'especialització que és substituïda per la valoració de la capacitat múltiple per a desenvolupar no importa quines tasques segons convingui a l'empresa –l'especialització dels coneixements pot convertir-se, fins i tot, en un *handicap*. Tot això implica una exigència de compromís subjectiu que sovint desborda els termes contractuals. Richard Sennett aprofundeix en les conseqüències humanes d'aquesta metamorfosi del treball:

Rico vive en un mundo marcado por la flexibilidad y el cambio a corto plazo; este mundo no ofrece cosas que se parezcan a una narración, ni económica ni socialmente. Las empresas se desintegran o se fusionan, los puestos de trabajo aparecen o desaparecen, como hechos desconectados. Según Schumpeter, la destrucción creativa, el pensamiento empresarial, requiere gente que se sienta cómoda sin calcular las consecuencias del cambio, o gente que no sepa qué ocurrirá a continuación. (Sennett, R., *La corrosión del carácter*, p. 29)

Per a Sennett, si bé fa uns anys hi havia possibilitat de créixer dins d'una mateixa empresa i evolucionar any rere any, acumulant experiència –experiència que tenia un reconeixement econòmic i social-, la flexibilització condueix a la creixent fragmentació del procés productiu i, per tant, a la impossibilitat d'establir una relació conscient i compromesa amb allò que es crea, amb allò que es produeix al final del procés, amb el per què i el per a què; preguntes que cedeixen sota el pes de la lluita per la supervivència i el creixement de les grans corporacions.

Segons Moreno Navarro²², interessa especialment al sistema comptar amb treballadors que responguin al model d'“empleats de *llast zero*”. El “*llast*” el constitueixen les pertinences identitàries, l'afecció a les arrels, tot allò que té a veure amb la consciència o el sentiment basat en el sistema d'identitats i en els referents d'identificació. Ara, l'adequat és ser “ciutadà del món”, “cosmopolita”; és a dir, acceptar dòcilment el desplaçament geogràfic i la desterritorialització identitària. “*Llast*” és assumir responsabilitats afectives amb un horitzó de llarga durada. Es valora no tenir lligams, com parella estable o fills, o que no t'importi no poder visitar sovint a la família o als amics. “*Llast*” és posseir conviccions morals o polítiques profundes, especialment si xoquen amb l'ètica de mercat.²³ Convé disposar de diversos *currículums vitae* com a prova d'una personalitat flexible, perquè convé adaptar-se a tot i perquè cal circular com el capital, sense lligams ni controls. Les dones han estat i solen estar més llastrades que els homes, ja que s'han vist

²¹ Miquel Novajra, A. (2002), p. 173.

²² Moreno Navarro, I. (2009), p. 80.

²³ Íbidem, p. 80-82.

empeses a assumir la seva responsabilitat respecte els fills, els majors o les tasques domèstiques, a més del manteniment emocional, efectiu i reproductiu dels membres de l'àmbit familiar.

3.1.4. L'alienació

Se sol percebre el treball com a bé escàs, com a activitat que fa digna i virtuosa la persona que el realitza, com a acte voluntari, autònom i lliure. Però en les societats modernes occidentals la necessitat i la urgència d'aconseguir béns de subsistència prova que es tracta més aviat d'un sotmetiment que obeeix a l'absència d'alternatives. A més, la propietat privada dels mitjans de producció continua obligant a les persones a entrar en el procés productiu en determinades posicions²⁴ i la dimensió de la *classe* continua essent la base articuladora de la cultura del treball²⁵.

El Marx dels *Manuscrits d'economia i filosofia*²⁶, a més d'advertir ja tot l'anterior, presenta l'home com un ésser naturalment actiu que necessita afirmar-se en objectes reals en els que pugui exterioritzar la seva vida. En aquest text, el treball humà es defineix com un procés conscient i material que constitueix la necessitat de la producció pràctica d'un món objectiu, la realització de l'home com a ésser conscient, lliure i cooperatiu amb els altres.

L'alienació, per a Hegel, era el procés pel qual l'home esdevenia objecte, "s'objectivava", es feia cosa; un pas imprescindible per a, una vegada superada l'escissió entre el subjecte i l'objecte, esdevenir un ésser autònom i emancipat:

El espíritu se manifiesta, por tanto, aquí como el *artesano* y su obrar, por medio del cual se produce a sí mismo como objeto, pero sin llegar a captar todavía el pensamiento de sí [...]. La separación de que parte el espíritu que trabaja, la separación del *ser en sí* que deviene materia que él trabaja y del *ser para sí* que es *el lado* de la autoconciencia que trabaja ha devenido para él objetiva en su obra. Su esfuerzo ulterior debe tender a superar esta separación entre el alma y el cuerpo, a dar ropaje y figura a la primera en ella misma y a animar a la segunda. [...] En esta unidad del espíritu autoconsciente consigo mismo, en la medida en que el espíritu es figura y objeto de su conciencia, se purifican, por tanto, sus mezclas con el modo no consciente de la figura natural inmediata. Estos monstruos en cuanto a la figura, el discurso y la acción se disuelven en una configuración espiritual, en un exterior que entra en sí y un interior que se exterioriza desde sí y en sí mismo; en un pensamiento que es claro ser allí que se engendra y que mantiene su figura en conformidad con él. (Hegel, *Fenomenología del espíritu*, pp. 405-407)

Els conceptes hegelians d'alienació i emancipació són reformulats per Marx des d'una perspectiva materialista històrica, segons la qual l'alienació adquireix un valor negatiu perquè el seu origen es troba en

²⁴ Narotzky, S. (2004), pp. 54-55 i p. 58.

²⁵ Miquel Novajra, A. (2000), pp. 187-188.

²⁶ Marx, K. (1968).

el caràcter reïficator i mercantilitzador que té el treball en el capitalisme. Marx oposa a l'obrer assalariat la figura de l'artesà com a prototip del treballador emancipat i lliure, que és redefinit per Sennett com aquell que decideix sobre allò que produeix, que controla i comprèn cada part del seu el procés de creació i que s'entrega a ell amb el cos i la consciència. D'aquesta manera,

“Artesania”: designa un impulso humano duradero y básico, el deseo de realizar bien una tarea, sin más. La artesanía abarca una franja mucho más amplia que la correspondiente al trabajo manual especializado. Efectivamente, es aplicable al programador informático, al médico y al artista; el ejercicio de la paternidad, entendida como cuidado y atención de los hijos, mejora cuando se practica como oficio cualificado, lo mismo que la ciudadanía. (Sennett, R., *El artesano*, p. 20)

No obstant, les condicions socials i econòmiques poden interposar-se en la disciplina i el compromís quan no proporcionen a l'artesà les eines adequades, o quan no valoren ni reconeixen la qualitat de la seva obra. O quan la competència pressiona i obstaculitza el procés de creació i no deixa espai per la col·laboració. O quan no permeten al productor sentir-se un amb el desenvolupament ininterromput del seu treball i construir-se, amb el temps, una identitat amb l'habilitat de les seves mans i l'entrega de la seva ànima.

L'artesania es fonamenta en una estreta connexió entre el cap i la mà, però en la civilització occidental, el treball ha esdevingut un objecte més. És més, allò que es produeix sol presentar-se pel productor com quelcom independent a ell, sobre el que no té cap control perquè les decisions no les pren ell sinó el propietari de la seva *força de treball*. L'artesà, sigui el que sigui allò que fa, en el capitalisme queda separat de la pròpia capacitat creativa i de l'obra de la mateixa, essent la seva activitat conscient sols un mitjà per a sobreviure i quedant deslligat del seu ésser social en veure's forçat a competir amb els altres.

En l'actualitat, els negocis formals refugiats en el model de flexibilització productiva han generat noves modalitats d'explotació i alienació, sovint disfrassades. A més, molts treballadors subcontractats pateixen una vida productiva intermitent, amb la conseqüent impossibilitat de identificar-se no només amb el treball sinó també amb altres membres del seu ofici i, en definitiva, dels membres de la mateixa classe social. Així mateix, la “implicació autorreflexiva” que se sol exigir al treballador flexible no representa altra cosa que l'acceptació i la interiorització del control que executa un altre. Per altre costat, en la subcontractació, cada vegada més habitual en la producció de serveis, algunes activitats tenen lloc des del propi domicili del treballador –teletreball, autònoms, etcètera. A conseqüència d'això, per una banda es guanya autonomia en la organització del procés, però per l'altra el treball productiu s'allunya de la definició hegemònica de “treball” en quant a “treball per compte aliè i fora del domicili” i s'aproxima a les característiques d'indeterminació, vinculació i ocultament de valor pròpies del treball domèstic, entrant a

una zona d'ombra o invisibilització²⁷. A conseqüència d'això, es produeix un important aïllament de les persones, alhora que s'impossibilita la organització de les solucions col·lectives.

Narotzky²⁸ apunta que, a més, algunes d'aquestes xarxes productives flexibles han començat a utilitzar certes relacions personals basades en l'amistat, l'amor, el veïnatge, el sentiment de pertinença a una família i fonamentades en la *reciprocitat*²⁹. Alguns celebraren la “desalienació” d'aquestes persones, sobre l'argument de que allò comunitari retornava en el treball. Però els mateixos que celebraren aquesta desalienació oblidaven que les xarxes de recolzament i d'afecte també representen un mitjà de control: “algunes d'aquestes persones van veure com la raó econòmica parasitava la seva vida de forma total”³⁰.

3.2. EL GÈNERE EN ELS ACTUALS CONTEXTOS DE TREBALL

Encara que la llista de similituds és més extensa, existeixen sens dubte diferències anatòmiques, hormonals o neuronals entre home i dona. Certes corrents de l'arqueologia i l'antropologia han atribuït a la divisió del treball en funció del sexe les diferències sexuals, a vegades partint també de la observació de les actuals societats que es dediquen principalment a la caça i a la recol·lecció. Aquesta organització social hauria resultat eficaç a l'hora de permetre, per una banda, la dedicació dels homes a les activitats relacionades amb la caça i, al mateix temps, permetre a les dones d'alimentar les criatures i tenir cura d'elles, principalment³¹.

No obstant, les diferències també poden ser resultat de factors de desenvolupament ontogenètic³². Des dels inicis de la vida l'ambient actua de manera diferencial, segons el sexe socialment construït. Les diferències home-dona també són resultat d'una socialització diferencial de sexes, cosa que implica el desenvolupament diferencial d'habilitats, segons la seva utilitat per a arribar a aconseguir, algun dia, el corresponent rol social³³. Pensi's en les diferències entre els joguets masculins o femenins. Cal tenir en compte que l'enorme plasticitat del cervell humà, especialment en els primers anys de vida, possibilita una adaptació a gairebé qualsevol entorn. D'aquesta manera,

Llegamos a aceptar como natural nuestro propio lugar en ese ambiente, ambiente que está dicotomizado, dependiendo de si el cuerpo es de hombre o de mujer; la “ciencia” contribuye a demostrar las bases biológicas de esa dicotomización.

²⁷ Narotzky, S. (2009), p. 211.

²⁸ Narotzky, S. (2001), pp. 73-78.

²⁹ Loc. cit.

³⁰ Narotzky, S. (2001), pp. 77.

³¹ Burges, L. (2006), p. 50.

³² Íbidem., p. 44.

³³ Íbidem., p. 62.

Cultura e ideologia actúan como el molde de una personalidad heterogénea y multipotencial, reforzando y asegurando con un alto grado de éxito una conformidad que llega a ser conocida como “naturaleza humana”. (Bleier, 1984)³⁴

Per tant, partim de la consideració de que de les diferències físiques i manifestes entre els sexes no en deriven unes relacions socials concretes, ja que aquestes, més aviat, resulten de la interpretació a la que s’ha sotmès la naturalesa: són les desigualtats socials -el “gènere”- les que expliquen les diferències biològiques -el “sexe”- d’una determinada manera i no al revés, com es pensava. Igualment, les categories de gènere en les societats occidentals no són fenòmens de valor universal generats per una naturalesa biològica comuna, ja que no hi ha un paradigma únic alhora de derivar allò social de l’ordre natural³⁵. Per això, tot i que la “dominació masculina” és un fenomen generalitzat, cal buscar les seves causes principals mitjançant les ciències socials.

3.2.1. La dona a casa

Resulta interessant assenyalar que una determinada forma històrica i cultural de “família”, a la recerca d’un mitjà de subsistència però també com a construcció social, es troba vinculada amb la constitució de l’economia de mercat capitalista. Durant el s. XIX, sembla existir un doble moviment que modela la “ideologia familiar”: un que separa els àmbits de la producció i la reproducció, i un altre que naturalitza i privatitza la família nuclear. La moralitat de la idea burgesa de família es contraposa a les formes de vida “immorals” de la classe treballadora: absència de privacitat –“promiscuïtat”-, falta de respecte cap a les responsabilitats naturals de les dones –treballar enlloc d’atendre a les seves obligacions de procreació i manteniment- i les responsabilitats naturals dels homes –dur a casa el salari per a mantenir la família. Aquesta “ideologia familiar” s’acaba imposant a tots els estrats³⁶, amb el gran recolzament de les institucions religioses de fons. Al mateix temps, la classe treballadora va descobrir que aquesta resultava útil en les seves negociacions amb el capital i com a vehicle per a preservar legítimament un espai privat enfront la intromissió de l’Estat³⁷. Així doncs, el “salari familiar” derivà en discriminació salarial segons els criteris de gènere i edat, però també fou utilitzat com a instrument de la classe treballadora per aconseguir millors salaris masculins mitjançant l’argument de l’existència de dependents no assalariats contribuïnt, per tant, a la millora de l’ingrés general de la família. Per la seva banda, les dones treballadores també van recolzar-se fonamentalment en arguments de moralitat familiar abans que en la

³⁴ Citat a Burges, L. (2006), p. 60.

³⁵ Héritier, F. (1996), pp. 199-200.

³⁶ Narotzky, S. (2004), p. 169.

³⁷ Humphries, 1977; citat per Narotzky, S. (2004), pp. 169-170.

seva possessió de destreses en les seves lluites amb l'empresariat.³⁸ Més tard, a mitjans del segle XX, el prototip d'estil de vida del model fordista era el de l'home proveïdor i controlador de l'espai públic i la dona dedicada en un 100% a la llar, a l'espai privat. Aquest fet es reflexava en l'absència o bé en la invisibilitat de la participació de les dones en els mercats de treball³⁹.

Aquestes foren algunes de les causes materials del fet que la dona hagi estat sistemàticament exclosa de l'àmbit públic i relegada a l'àmbit privat en quant a responsable del “treball reproductiu” o “domèstic”. El “treball reproductiu” es refereix a la producció de béns i serveis en la llar, així com a la cura i l'atenció de les necessitats dels integrants de la casa⁴⁰. El concepte d'unitat domèstica de consum també marca una frontera que divideix dos espais diferents, tant materialment com simbòlicament: productiu-reproductiu, racional-emocional, exterior-interior⁴¹. En el capitalisme, mentre que l'exterior és l'univers propi de l'*homo oeconomicus*, l'interior és el de l'*homo reciprocans*. I un depen de l'altre. Per una banda, la família es percep unida per una lògica de consum, suposadament homogènia i unitària, que depen d'almenys un salari. Per altra banda, mentre que la producció de mercaderies està enfocada a l'acumulació del capital, el treball domèstic serveix al benestar de les persones. L'acumulació utilitza les persones com a mercaderies, i la tasca del treball domèstic és produir-les i restaurar-les com a persones. D'aquesta manera, la dona, que s'ha convingut que “per naturalesa” és emocional i atenta amb els altres, s'encarrega de tot això i, a més a més, ho fa “per amor”: en l'àmbit de la família la relació no és lliure, sinó que està predeterminada per relacions que cauen més enllà de la voluntat individual i l'elecció autònoma. Són àmbits de responsabilitat no contractual on impera una moralitat fonamentada en la vinculació de les persones independentment de la seva capacitat d'elecció. El potencial del “treballador de *llast zero*” depen d'algú que l'alliberi de certes activitats que requereixen energia i temps com són les tasques d'aprovisionament; així com de certes pulsions, per tal de que no enterboleixin la “racionalitat de l'individu” i no constitueixin un entrebanc en l'àmbit productiu.

En conseqüència, a diferència del que s'ha tendit a considerar, l'àmbit de l'economia no està escindit del privat –si bé el domina–, sinó que més aviat es troba “incrustat” en institucions socials que no es poden analitzar al marge d'aquest. Com s'ha vist, ambdós s'articulen material i ideològicament en el context de la reproducció social en el seu conjunt. Com apuntà Godelier, cal tenir això molt en compte si es vol realitzar una anàlisi compromesa amb la complexitat real:

³⁸ Narotzky, S. (2004), p. 131.

³⁹ Bueno Castellano, C. (2009), p. 13.

⁴⁰ Narotzky, S. (2004), p. 208.

⁴¹ Íbidem., p. 171.

Si aquello que se produce, distribuye y consume depende de la naturaleza y de la jerarquía de las necesidades en una sociedad, entonces la actividad económica está orgánicamente vinculada con las otras actividades políticas, religiosas, culturales y familiares que componen, junto con aquélla, el contenido de la vida en esa sociedad y a la cual contribuye los medios materiales de realización. (Godelier, 1974)⁴²

3.2.2. La feminització d'alguns àmbits productius

En entrar en crisi el model fordista, apareixen nous factors estructurals: l'elevació del nivell educatiu de les dones i la necessitat de majors ingressos en les llars per a fer front a un nivell de vida i de consum més elevats provoquen que la població femenina reclami més igualtat i independència, alhora que ocupi, poc a poc, el món del treball assalariat. No obstant, aquest accés al món productiu de la dona no es realitza en condicions d'igualtat ja que, degut a que les dones s'havien ocupat durant molt de temps exclusivament al "treball reproductiu", els treballs productius pels que sovint són contractades les dones tenen a veure amb l'aprovisionament, la cura de dependents o la neteja, esdevenint treballs assalariats altament "feminitzats".

Encara avui és ben comú l'ús de criteris de gènere i edat per a la construcció de les divisions del treball a la nostra societat perquè es considera que les dones estan destinades a realitzar algunes tasques i no altres, i aquesta legitimació es recolza en la naturalització de tasques específiques: per exemple, ja que les dones donen a llum i alleten els fills, "per naturalesa" estan destinades a netejar, cuinar i cuidar els nens i els ancians. Però ja s'ha mostrat que aquests criteris són sempre creacions socials i no naturals. Fins i tot si totes les dones donessin a llum, no totes alletarien els fills ja que en moltes societats existeixen substituïts per a la llet materna. No totes les dones donen a llum i, a més, el cicle vital de qualsevol dona compta amb períodes fèrtils i infèrtils. Moltes vegades la cadena lògica del raonament resulta deficient o defectuosa i presenta incongruències, ja que el sedentarisme, la neteja i la cuina no es dedueixen del fet de poder parir i alimentar les criatures. Per això cal procurar treure a la llum de quina manera aquestes construccions socials són negociades, dutes a terme, resistides i transformades pels grups de persones situats en diferents punts de l'estructura d'una societat determinada, situades per tant en diferents camps de força cultural i material⁴³.

3.2.3. La inferiorització del treball femení

⁴² Citat a Narotzky, S. (2004), p. 16.

⁴³ Narotzky, S. (2004), pp. 53-54.

Diversos estudis⁴⁴ demostren de quina manera les ocupacions de les dones es basen en el supost de que aquestes són treballadores subsidiàries, ja que la seva tasca principal és una altra –el treball domèstic- i no s'espera que el seu ingrés reproduïxi la força laboral, sinó que constitueix un mer complement d'un salari familiar íntegre i masculí. Així, la definició de les dones com a econòmicament dependents d'un salari masculí, i com a treballadores domèstiques bàsicament no assalariades, constitueix el motiu fonamental de que els seus llocs de feina pertanyin a sectors de l'economia de salaris baixos en ràpida expansió, com el sector serveis, o de que tinguin llocs de feina de paga escassa com els treballs a temps parcial. Joan Smith (1984)⁴⁵ posa de manifest aquesta situació paradoxal:

Així, en la mesura en que el creixement i la relativa importància d'aquestes indústries resulten centrals per a la transformació de pràctiques econòmiques típiques de la nació, el conjunt de disposicions socials que caracteritzen la vida de les dones com a treballadores no assalariades s'incorpora als fonaments mateixos de l'economia. Aquestes disposicions socials són precisament les que recolzen el pressupost de que les dones són justament considerades una força laboral més barata i més prescindible i que depèn menys dels seus salaris que els treballadors varons.

En l'actualitat, el treball de moltes dones, tot i tractar-se de “treball productiu”, pateix una inferiorització en molts àmbits, a causa de la concepció de les dones com a força laboral òptima donat que se les defineix universalment com a "mestresses de casa" i no com a assalariades. D'aquesta manera, és possible no només abaratir el seu treball, sinó també obtenir control polític i ideològic sobre elles. Així és com es creen les condicions idònies per a que alguns sectors “domesticats” de l'economia, com el de les cambreres de pisos, siguin sectors amb un alt nivell d'explotació. Segons xifres a nivell mundial, són les dones les que en la major mesura acaben acceptant circumstàncies laborals vulnerables i precàries⁴⁶, al mateix temps que són les que tenen menys representació tant sindical com professional en els alts càrrecs.

A tot això s'afegeix que en els “treballs domesticats”, com ocorre en els “treballs domèstics”, el temps de treball és més “flexible” perquè inclou activitats tan heterogènies que resulta difícil demarcar-lo. Igualment s'ubica en un espai de límits imprecisos, ja que la línia que separa la producció i el consum també és ambivalent. Aquesta indefinició allunya al “treball domesticat” de la definició de “treball assalariat” –“productiu”, “públic” i “lliure”-, d'espai i temps clarament delimitats i diferenciats.⁴⁷

Per això, si les dones volen sortir d'aquesta invisibilització molt possiblement hagin d'adquirir el pragmatisme, l'agressivitat competitiva, la fredor, la raó instrumental i altres atributs que tradicionalment

⁴⁴ Beechey i Perkins, 1987; J. Smith, 1984; citats a Narotzky, S. (2004), pp. 225-226.

⁴⁵ Citat a Narotzky, S. (2004), pp. 225-226.

⁴⁶ Bueno Castellano, C. (2009), p. 29.

⁴⁷ Narotzky, S. (2009), p. 202.

han format part de la cultura androcèntrica⁴⁸, ja que el treball pròpiament femení no equival al prototip de treball, pròpiament masculí.

A més, les habilitats que la dona ha desenvolupat com a “mestressa”, degut a la llarga socialització diferencial a la que ha estat sotmesa, no són considerades com a “adquirides” sinó com a “innates”, quan en realitat aquestes són el resultat de la observació i de la pràctica de les tasques domèstiques. I la possessió d’habilitats innates no poden fer-se valer en el món laboral com a fruit d’un aprenentatge, caient, així, en l’àmbit dels treballs menys qualificats i, per tant, amb menys valor en termes de mercat.

3.2.4. La doble jornada laboral.

La família de les societats occidentals del segle XXI s’ha allunyat molt d’aquella que va contribuir a la formació del model econòmic de dos-cents anys enrere. Avui, la “família nuclear” ha perdut pes relatiu i centralitat social. Es normalitza i s’extén que homes i dones fan treballs remunerats, cosa que ha suposat canvis importants en la organització de l’àmbit domèstic i en les relacions de parella –més igualitàries, més negociades; també més fràgils- que han qüestionat profundament la “dominació masculina”. No obstant, el progrés social troba friccions i resistències. A més, la crisi financera de l’Estat i el dràstic allunyament de les polítiques del benestar han implicat una càrrega adicional de treball per a moltes dones: la cura dels dependents és transferida per l’Estat a la gent i les dones, que no s’han lliurat encara de l’etiqueta de “mestresses de casa”, acaben essent sempre responsables, en general, de les tasques adicionales no assalariades –fenomen potenciat per la generalment nul·la col·laboració dels homes. Aquest fet suposa allò que s’ha anomenat una “doble jornada laboral”, en el marc d’una carrera plena de dificultats que ha de seguir atenent l’esfera domèstica sense abandonar l’àmbit professional. El “treball reproductiu” segueix essent encara –perquè segueix pensant-se i realitzant-se així- un treball femení.

3.2.5. Dones migrants

Les persones autòctones de les classes altes i mitjanes que s’ho poden permetre habitualment contracten dones immigrants per a la realització de part del treball domèstic o per al treball de cures personals per a persones majors “dependents” en el sí d’una societat on s’assigna un alt valor a l’autonomia i independència personal –un dels mites culturals més importants de la societat actual. Es dona, així, una mena de doble procés de construcció d’identitat segons el qual les persones dependents es construeixen com a éssers independents –una fantasia, en qualsevol cas, per a tothom- i les persones cuidadores ho fan

⁴⁸ Moreno Navarro, I. (2009), p. 83.

com a éssers invisibles. I com ja assenyala Marx en el seu dia, la invisibilitat és la forma més extrema d'alienació: fer algú invisible és l'antecedent immediat per a tractar-lo de forma inhumana. L'economia de serveis feminitzada institucionalitza l'explotació femenina, cosa que fins i tot sobreviu quan els mateixos treballs aconseguen sortir de la informalitat i adquireixen visibilitat legal. Una gran part de les dones immigrants treballen en les posicions més baixes del sector dels serveis⁴⁹, caracteritzades per un indicador d'estatus social baix, una protecció social baixa, un salari baix i una molt escassa capacitat de decisió.⁵⁰

4. EL CAS DE LES CAMBRERES DE PISOS A L'ESTAT ESPANYOL I MALLORCA

En l'actualitat, el turisme reporta gairebé l'11% del PIB espanyol i Espanya s'ha consolidat ja com a tercera potència turística mundial⁵¹. No obstant, es dona un creixement comparativament menor del nombre de persones assalariades al sector: s'ha produït una molt significativa reducció dels costos laborals, amb el consegüent abaratiment de la mà d'obra. Tenint aquestes dades en compte, es pot afirmar que la competitivitat del sector s'està basant en un augment molt important dels ritmes de producció com a complement de la disminució del cost de la força de treball. A partir de la crisi del 2008, aquestes circumstàncies no han fet més que intensificar-se.

Ernest Cañada, coordinador i part de l'equip tècnic d'Albasud⁵², es dedica des de fa uns anys a l'estudi de les condicions laborals d'alguns àmbits del sector del turisme a l'Estat, com les de les cambreres de pisos que s'utilitza a continuació.

4.1. Explotació de les cambreres de pisos

Lloret de Mar ha perdut un 16% dels llocs de treballs en els hotels, mentre que les pernactacions han pujat un 7%. Si bé fa algunes dècades les cambreres de pisos netejaven unes 15 habitacions al dia, en l'actualitat netegen diàriament com a mínim de 20 a 25 habitacions en una jornada laboral. La càrrega

⁴⁹ Roca i Girona, J. (2009), pp. 161-162.

⁵⁰ Les velles teories migratòries del segle passat varen donar peu al prejudici generalitzat de que la dona migrant és una persona pobre, poc formada, sense recursos, que vol o necessita emigrar a qualsevol preu per acabar essent explotada; encara que es dona el cas que moltes dones immigrants provenen de països o regions d'ingressos mitjans i tenen un nivell d'educació, un conjunt d'habilitats i una història laboral que indiquen que tenien relativament bons treballs i una posició de certa estabilitat. Moltes dones no emigren només per raons econòmiques, sinó que prioritzen en el seu projecte migratori qüestions relacionades amb el gènere, que inclouen des de dones que migren per escapar del seu destí –per a superar la subordinació, la desigualtat, la violència, etc.- fins a dones que migren per a complir amb el seu destí –com a responsables de famílies monoparentals, per exemple. (Ibidem, pp. 158-159.)

⁵¹ Cañada, E. (2014a).

⁵² *Albasud* és una associació catalana especialitzada en investigació i comunicació per al desenvolupament dels nivells d'equitat i benestar social de les societats i que treballa per a un Turisme Responsable, per un Treball Just i per a la salvaguarda dels Béns Comuns de la Terra. [en línia] <<http://www.albasud.org/elblogdeernestcanada/>> [consulta: 20/ 3/ 15].

laboral augmenta, encara que les plantilles no s'amplien: "amb el tema de la crisi els empresaris varen veure una porta oberta per a imposar més treball i poder donar una excusa als sindicats", i tot això "ho camuflen sota la paraula "flexibilitat", explica la Mar⁵³. Les cambreres de pisos han de moure llits i mobles generalment molt pesats d'un lloc a l'altre, netejar zones de les habitacions que requereixen postures molt forçades i, sobretot, fer-ho molt de pressa. Cañada assenyala que "els hotelers a Platja de Palma o Magaluf estan apostant per fer venir clients a qualsevol preu"⁵⁴: l'anomenat "turisme de borratxera" o el "tot inclòs" amaga en realitat la substitució de l'objectiu d'oferir un servei de qualitat pel d'obtenir a curt termini la màxima rentabilitat financera. La situació que pateixen aquestes treballadores, fonamentada tant en l'augment paulatí de la intensitat i de la productivitat del treball sense el corresponent augment salarial; així com en la prolongació de la jornada de treball i la reducció dels salaris particularment visible on les condicions contractuals són més precàries, ha de contextualitzar-se en el marc de l'explotació tant relativa com absoluta.

Existeixen diferències entre les condicions de qui gaudeix d'un contracte fixe o d'un contracte temporal, encara que, en general, en "època alta", les cambreres de pisos fan hores extres sense cobrar-les, treballen en dies lliures, els canvien els horaris el dia abans i els descansos quasi mai no es respecten. A més, les hores extraordinàries i l'ampliació de jornada els vénen imposats per part de l'empresari, especialment en els casos de les treballadores eventuais, donada la seva major disponibilitat que comporta aquest tipus de relació laboral.

Per altra banda, els centres estan afectats pel Conveni d'Hosteleria de Balears, amb les condicions i categories recollides en aquest. Pel que fa al salari, els paguen "el que els toca, encara que els contractes laborals firmats són, en molts casos, de mitja jornada, quan en la pràctica es realitzen jornades laborals completes" –explica en Javier⁵⁵, actual conseller d'ICV a Lloret de Mar-, potser sense descans setmanal i en el salari venint inclòs la quitança, vacances i pagues extres. I "si ho volen bé, que si no ja vindrà una altra". Així mateix, avui en dia bona part de les cambreres de pisos són "fixes discontinúes" i "eventuals". Aquestes últimes s'esforcen per a treure la feina com sigui, ja que treballant més que les altres o més intensament tenen més possibilitats de tornar a ser contractades. Aquest fet també perjudica el treball de les fixes discontinúes perquè se suposa que si unes poden, les altres també: "Les eventuais treballen tot el que els diuen, i fins i tot són capaces de venir fins a tres setmanes sense lliurar cap dia. No tenen un dia fixe per

⁵³ Cañada, E. (2014a).

⁵⁴ "Jornada a Mallorca per la millora de les condicions laborals de les cambreres de pisos" organitzada per Comissions Obreres a Palma, el 13/ 3/ 2015.

⁵⁵ Cañada, E. (2015c).

descansar i tampoc el demanen.”⁵⁶ Les assalariades, atemorides per la necessitat de treballar, accentuen encara més els efectes de l’estratificació. La competència s’intensifica al mateix temps que disminueixen els seus salaris. I on hi ha competència es dificulta molt la possibilitat d’associar-se, organitzar-se i actuar.

Per altra banda, la sistemàtica vulneració de la llei en els contractes de les cambreres de pisos apunta al “menyspreu social” d’aquesta ocupació. A més, al ser una feina que, tot i que la requereix, no valora cap formació⁵⁷, el valor i, per tant, el cost de producció d’aquesta “força de treball” són mínims perquè que es considera que no necessita temps d’aprenentatge ni cap habilitat particular.

A tot això s’hi afegeix el fet de que bona part d’aquestes treballadores són d’origen forani, traslladant-se, així, de la perifèria econòmica al centre una força de treball més barata, obrint les portes a la construcció social de la segmentació laboral. Les dones immigrants constitueixen el remei ideal per a unes necessitats empresarials que es basen en la reducció de costos laborals i de drets sindicals, entre altres.

4.2. El gènere en el sector hoteler

Segons un estudi realitzat per la Confederació Sindical de Comissions Obreres de les Illes Balears i la Federació d’Hosteleria⁵⁸, les estadístiques evidencien l’existència d’una molt gran feminització de certes professions en el sector hoteler, com en el cas de les cambreres de pisos. I les categories professionals especialment ocupades per dones solen coincidir amb aquelles que requereixen una menor qualificació i inferior salari. Els caps i les polítiques d’empresa legitimen moltes vegades aquesta “cultura de gènere” que estructura i contribueix a reproduir i a reforçar les conductes verticals i la subordinació femenina⁵⁹.

El capitalisme ha sabut aprofitar l’androcentrisme estructural i ideològic per a l’extracció de plusvàlua dels assalariats que requereix la producció ampliada. La segmentació laboral en classes s’entrellaça simbiòticament amb la segmentació en funció del sexe, justificada en la definició de les dones com a treballadores de menys valor social i destinades a l’àmbit privat, invisible als ulls de la mirada pública, de temps i espai indefinit i governat per les lleis no de la voluntat individual sinó de la vinculació moral. El desdeny de la força de treball pròpiament femenina serveix, així, per a la seva subseqüent incorporació als fonaments del sector hoteler de l’Estat espanyol, afavorint-ne i potenciant-ne la seva expansió.

⁵⁶ Cañada, E. (2015a).

⁵⁷ Cañada, E. (2014a).

⁵⁸ Elvira, S. (2002), pp. 113-115.

⁵⁹ Bueno Castellano, C. (2009), p. 25.

4.3. Treballar a base de pastilles

Mereixen una molt especial atenció les conseqüències físiques i psicològiques de la sobreexplotació laboral que pateixen les cambreres de pisos a Espanya. La duresa i els ritmes als que es veuen abocades aquestes treballadores impliquen, tal i com expliquen elles mateixes i el Doctor López, que n'ha tractat moltes, malalties derivades de la columna vertebral, contractures musculars cròniques, atrosis prematura, hèrnies discals, algunes de les quals comprometen la medula espinal. A més, el seu tractament és complicat perquè el dolor és tant físic com psicològic, degut a l'estrés. "Pateixen totalgia", diu el Doctor Rodríguez⁶⁰, i afegeix que moltes d'elles prenen antiinflamatoris de manera crònica, cosa que té efectes molt negatius en el sistema digestiu, la tensió arterial o els ronyons⁶¹. Es posa, així, en evidència el paper absolutament determinant del treball en la trajectòria vital d'una persona; tant en el sentit positiu –realització, socialització– com en el negatiu: mantenir el treball pot ser més prioritari que la bona salut física i mental.

Ara bé, els seus mals no estan reconeguts com a "malalties professionals" per pràcticament cap institució. Per una banda, els metges de les mútues d'empresa –retribuïts per aquestes– parlen de mals hàbits posturals per part de les mateixes treballadores. Se'ls atribueix "malaltia comuna" o "malaltia de l'edat". I les empreses sembla que no mostren cap consideració per la gent gran que pateix tots aquests problemes perquè la seva resposta sol ser que "si no poden que es donin de baixa", diu la Isabel⁶². El que passa és que si els seus mals no són reconeguts, aleshores legalment no es vulnera cap llei. Així mateix, cal tenir en compte que els riscos laborals reconeguts a les legislacions, que continuen tenint un clar biaix virifocal, no inclouen els oficis típicament femenins.

4.4. Artesanes atribolades

Per a les cambreres de pisos, aquestes condicions els fa "impossible" treballar bé perquè, a part de que no tenen prou temps, treballen "sense tovalloles, sense llençols, perquè els hotels no estan preparats per a l'aforament que tenen i no hi ha roba suficient"⁶³, cosa que els genera molta frustració i els produeix

⁶⁰ "Jornada a Mallorca per la millora de les condicions laborals de les cambreres de pisos" organitzada per Comissions Obreres a Palma, el 13/ 3/ 2015.

⁶¹ "Al principi, pel dolor prenen paracetamol, però quan això ja no és suficient passen als opiacis dèbils, derivats llunyans de la morfina. Per a l'ansietat comencen prenent valeriana i acaben prenent alprazolam. Per a poder dormir prenen diazepam i lormetazepam, tots aquests hipnòtics. I aleshores hi ha les que prenen antidepressius, com la paroxetina, que és el que prenen les cambreres ja veteranes, les que duen anys i anys." (Cañada, E., 2015b)

⁶² Cañada, E. (2014c).

⁶³ Cañada, E. (2015a).

molta tensió. No poden realitzar-se com a artesanes de la neteja, ni poden demostrar als clients –en quant a beneficiaris del producte del seu treball- la seva destresa, el seu talent i la seva llarga experiència. Per descomptat, “si l’empresa no tracta bé al departament de pisos no hi ha un servei de qualitat”, diu la Mar⁶⁴. Però si bé és l’empresa qui moltes vegades hauria de carregar amb la responsabilitat d’un mal resultat, sovint s’atribueix la responsabilitat a les treballadores: “ells tenen molta fixació en que tinguem una puntuació determinada en els qüestionaris que passen als clients, encara que l’hotel no està en condicions i tampoc ens donen temps per a realitzar un bon servei”⁶⁵. Per a la Soledad, el que passa és que “això està tirant endavant gràcies a la sobreexplotació a la que ens tenen sotmeses”.

Per altra banda, l’objecte de la qualitat ha involucrat al conjunt de departaments per a, finalment, abastar totes aquelles persones relacionades d’una manera o d’una altra amb el servei. Per això, la implicació juga un paper primordial no només en la realització del treball propi, sinó que les persones han d’aportar el seu intel·lecte en el procés de millora de la qualitat del servei amb les innovacions necessàries i les solucions creatives als problemes que puguin sorgir⁶⁶. Les empreses diuen necessitar personal polivalent: “Odio l’escollar dir: això no em toca”⁶⁷, encara que pels assalariats i assalariades del sector això no es veu reflectit en el salari i condicions de treball.

5. CONCLUSIÓ

Si l’objectiu és la “desalienació”, cal dirigir l’atenció i l’esforç, per començar, al nivell tecnoeconòmic, donat que les idees i els discursos es fonamenten en unes condicions materials concretes. Si de la infraestructura deriva l’explotació laboral i la desigualtat de gènere per a la seva reproducció, però la població decideix canviar el rumb d’aquesta dinàmica, cal actuar prioritàriament per a transformar els modes de producció. No obstant, les relacions socials productives, en quant a “relacions socials totals”, ocupen amb major força que mai les relacions estructurals: s’han instituint en producció ideada, i per això,

[...] incluso en el caso de los niños, las relaciones sociales en cuyo seno se nace no existen nunca totalmente fuera de uno. Ésta es también la razón de que haga falta algo más que una evolución de pensamiento en sí y sobre sí para que las relaciones sociales dejen de parecer legítimas, y de que, en este proceso, el pensamiento llegue a oponerse a sí mismo. (Godelier, *Lo ideal y lo material*)⁶⁸

⁶⁴ Cañada, E., (2014a).

⁶⁵ Cañada, E. (2014b).

⁶⁶ Elvira, S. (2002), p. 115.

⁶⁷ Íbidem., p. 116.

⁶⁸ Citat a Miquel Novajra, A. (2000), pp. 187-188.

Ara bé, admetre les dificultats que comporta una transformació no exclou l'elaboració de propostes positives. A cada crisi es posen de manifest els límits, errors i contradiccions de l'ordre socioeconòmic capitalista. André Gorz⁶⁹ explica que el progrés tecnològic exclou el ritme de treball de la societat actual i el marc ideològic que deriva d'ell. La reducció del temps del treball assalariat i el desenvolupament d'altres tipus d'activitats, autorregulades i autodeterminades, són les úniques opcions per a conferir un sentit positiu a les economies de treball assalariat en les circumstàncies de l'actual revolució tècnica. El projecte d'una "societat del temps alliberat" on tothom pugui treballar, però treballar cada vegada menys, constitueix el sentit possible del desenvolupament històric actual.

Per altra banda, donada la interacció entre l'estratificació social i la desigualtat de gènere, la reducció del temps de treball assalariat hauria d'anar en sintonia amb un repartiment equitatiu del treball reproductiu. S'hauria de produir un esforç recíproc d'igualació en els homes cap a les dones: igual que les dones ocupen els espais tradicionalment masculinitzats, que ocupin ells també els espais tradicionalment feminitzats. Aleshores, la legislació i les restriccions econòmiques –o l'absència d'elles- també s'haurien de sintonitzar. L'esquerda salarial en els països desenvolupats queda lluny de la seva neutralització, i encara hi ha una clara desigualtat entre l'accés de les dones a activitats productives –cosa que demostra que estan fent ús dels seus drets, però que encara els manca part del control⁷⁰. A més, la qüestió del gènere, tot i ser-hi present des de fa algunes dècades a les agendes dels organismes internacionals, encara genera preocupació per la seva dèbil inclusió en projectes específics i en les estratègies que estimulin una integració més consistent en el disseny de les polítiques públiques⁷¹.

Així mateix, la desigualtat entre els gèneres no té la mateixa intensitat en tots els estrats socials. L'economia de serveis feminitzada i, per això, inferioritzada, institucionalitza i legalitza l'explotació de les dones. El de les cambres de pisos a Espanya, és pràcticament l'únic sector on no existeixen Comitès Intercentres i encara menys Comitès d'Empresa Europeus. I la Implantació dels Sistemes de Qualitat, amb escassa o nul·la participació de la representació dels treballadors han anat buidant de contingut el Conveni Col·lectiu i la negociació de les condicions de treball per al conjunt de les persones assalariades. Igualment, caldria veure com es realitzen les inspeccions tècniques i quin paper hi juga l'administració –el BOE, el DOGC, etcètera- per a defensar els interessos de l'empresariat i els treballadors. Igualment la implantació dels sistemes de Qualitat tampoc inclou programes d'igualtat, per la qual cosa segueix existint la discriminació de gènere històrica en el sector.

⁶⁹ Gorz, A. (1991), pp. 282-284.

⁷⁰ Bueno Castellano, C. (2009), p. 33.

⁷¹ Íbidem., p. 31.

La “força de treball” s’estratifica per classe, sexe, raça, nacionalitat i molts altres factors. Aquestes divisions es creen i es reforcen mitjançant la discriminació, l’accés diferencial a l’educació, a la participació ciutadana i a la representació sindical. L’Estat compensa subsidiàriament algunes d’aquestes diferències, encara que la despesa pública en protecció social a Espanya i, més concretament, en polítiques familiars i de proximitat, és molt baixa, perquè no es considera indispensable aportar intervencions públiques per a les famílies, ja que es dóna per fet que aquestes tindran capacitat suficient per a adaptar-se a les situacions canviants i assumir la tutela i la supervivència dels seus membres. Aquesta premissa ideològica es fonamenta en la presumpció que existeix una solidaritat intergeneracional forta i, sobretot, que les dones actuen com a principals responsables en la provisió de cures⁷². Per aquest motiu no s’ha de perdre de vista l’àmbit privat, íntim, ja que és en aquest on arrelen amb més força les obligacions morals associades als rols sexuals i que exclouen la voluntarietat: com s’ha vist, també poden constituir un parany silenciós per al domini de la dona. I per això, com deia la Soledad, “era més fàcil sobreexplotar un grup de dones que d’homes”⁷³.

⁷² Comas D’Argemir (2009), p. 181.

⁷³ “Jornada a Mallorca per la millora de les condicions laborals de les cambreres de pisos” organitzada per Comissions Obreres a Palma, el 13/ 3/ 2015.

6. BIBLIOGRAFIA

BUENO CASTELLANO, C. (2009), “I. El rol de las mujeres en los cambios y continuidades de la economía informal”. A Téllez Infantes, A. i Martínez Guirao, J. (eds) (2009), *Economía informal y perspectiva de género en contextos de trabajo*. Icaria, Barcelona.

BURGES, L. (2006), “Diferencias mentales entre los sexos: innato versus adquirido bajo un enfoque evolutivo”. Revista *Ludus Vitalis*, vol. XIV, núm. 25. pp- 43-73.

CAÑADA, E.

- (2014a) “Mar Torres: Si la empresa no trata bien al departamento de pisos no hay un buen servicio de calidad”. [en línea] <[http://www.albasud.org/elblogdeernestcanada />](http://www.albasud.org/elblogdeernestcanada/) [consulta: 20/ 3/ 15].

- (2014b) “Esther Ortega: No treballem a un ritme normal, sempre anem a contrarellotge”. [en línea] <[http://www.albasud.org/elblogdeernestcanada />](http://www.albasud.org/elblogdeernestcanada/) [consulta: 20/ 3/ 15].

- (2014c) “Isabel Moreno: Moltíssim treball i moltíssima pressió, anem reventades”. [en línea] <[http://www.albasud.org/elblogdeernestcanada />](http://www.albasud.org/elblogdeernestcanada/) [consulta: 20/ 3/ 15].

- (2015a) “Soledad Castro: Cuando en la mañana te dan la chuleta de trabajo, te das de cabeza contra la pared”. [en línea]. <[http://www.albasud.org/elblogdeernestcanada />](http://www.albasud.org/elblogdeernestcanada/) [consulta: 20/ 3/ 15].

- (2015b) “Dr. Joan López Ferré: Aún no he visto a ninguna camarera de piso llegar a jubilarse a los 65 años”. [en línea] <[http://www.albasud.org/elblogdeernestcanada />](http://www.albasud.org/elblogdeernestcanada/) [consulta: 20/ 3/ 15].

- (2015c), “Javier Rodríguez Pacios: Queremos crear una Concejalía de Relaciones Laborales en Lloret de Mar”. [en línea] <[http://www.albasud.org/elblogdeernestcanada />](http://www.albasud.org/elblogdeernestcanada/) [consulta: 20/ 3/ 15].

COMAS D'ARGEMIR, D. (2009), “VII. Trabajo, economía submergida y género. La atención a la dependencia”. A Téllez Infantes, A. i Martínez Guirao, J. (eds) (2009), *Economía informal y perspectiva de género en contextos de trabajo*. Icaria, Barcelona.

ELVIRA, S. (2002), “Participación y calidad en el sector de la hostelería balear”. A Lacalle, D. (ed.) (2002), *Sobre la democracia económica. Los modelos organizativos y el papel del trabajo*. Volumen III. El Viejo Topo, Barcelona.

FERNÁNDEZ BUEY, F. (1998), *Marx sin ismos*. El Viejo Topo, Barcelona.

GORZ, A. (1991), *Metamorfosis del trabajo*. Editorial Sistema, Madrid. Colección Politeia.

HARRIS, M. (1982), *El materialismo cultural*. Alianza, Madrid.

HEGEL, G. W. F. (1966), *Fenomenología del Espíritu*. Fondo de Cultura Económica, México – Buenos Aires.

HÉRITIER, F. (1996), *Masculino/ Femenino. El pensamiento de la diferencia*. Ariel, Barcelona.

LOCKE, J. (1983), *Ensayo sobre el gobierno civil*. Aguilar, México.

MANDEL, E. (1975), *Introducción al marxismo*. Anagrama, Barcelona.

MARX, K.

- (1968), *Manuscritos: economía y filosofía*. Alianza editorial, Madrid.

- (1976), *Contribución a la crítica de la economía política*. Alberto Corazón editor, Madrid.

- (1980), "Trabajo asalariado y capital". A Marx, K. y Engels, F., *Obras escogidas de Marx y Engels*.

Tomo I. Progreso, Moscú.

MIQUEL NOVAJRA, A.

- (2002), "La cultura del trabajo: dimensiones comparativas. Un discurso iniciado y, a veces, olvidado". A Lacalle, D. (ed.) (2002), *Sobre la democracia económica. Los modelos organizativos y el papel del trabajo*. Volumen III. El Viejo Topo, Barcelona.

- (2007), "IV. Antropología Económica". A Lisón Tolosana, C. (ed.) (2007), *Introducción a la antropología social y cultural. Teoría, método y práctica*. Akal, Madrid.

MORENO NAVARRO, I.

- (1978), "La antropología como ciencia de la cultura y de la evolución sociocultural". A *Cultura y modos de producción*. Editorial Nuestra Cultura, Madrid.

- (2009), "III. Informalización de la economía y feminización de las culturas empresariales y del trabajo". A Téllez Infantes, A. i Martínez Guirao, J. (eds) (2009), *Economía informal y perspectiva de género en contextos de trabajo*. Icaria, Barcelona.

NAROTZKY, S.

- (2001) "El afecto y el trabajo: la nueva economía, entre la reciprocidad y el capital social". *Archipiélago* (48): 73-77.

- (2004), *Antropología económica. Nuevas tendencias*. Melusina, Barcelona.

- (2009), "VII. Trabajo a domicilio y trabajo doméstico en la globalización neoliberal. Del feminismo igualitarista a la ética del cuidado: situando la responsabilidad." A Téllez Infantes, A. i Martínez Guirao, J. (eds) (2009), *Economía informal y perspectiva de género en contextos de trabajo*. Icaria, Barcelona.

ROCA I GIRONA, J. (2009), "VI. Reproducir la reproducción: mujeres migrantes y economía informal".

A Téllez Infantes, A. i Martínez Guirao, J. (eds) (2009), *Economía informal y perspectiva de género en contextos de trabajo*. Icaria, Barcelona.

SENNETT, R.

- (1998), *La corrosión del carácter*. Anagrama, Barcelona.

- (2009), *El artesano*. Anagrama, Barcelona.

SOTOMAYOR MORALES, E. M. (2009), “V. Trabajo a domicilio: sostenibilidad y evolución de modelos de penetración de los espacios productivos en los reproductivos”. A Téllez Infantes, A. i Martínez Guirao, J. (eds) (2009), *Economía informal y perspectiva de género en contextos de trabajo*. Icaria, Barcelona.